

Ἡ αἰσχρολογία (καὶ γενικότερα ἡ ἀκοσμία) εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ ἀντιπροσωπευτικότερου ποιητῆ τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς κωμωδίας, τοῦ Ἀριστοφάνη, σὲ τέτοιο βαθμῶ, ὥστε θ' ἀποτελεῖ ἐξαιρέση νὰ βρεθεῖ, μέσα στὶς ἑκατοντάδες, μελετητῆς τοῦ ἔργου του ποὺ νὰ μὴν ἀναφέρθηκε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο σ' αὐτήν. Ὅμως μ' ὅλα αὐτὰ πολὺ ἄργησε ἡ συνολικὴ θεώρηση τοῦ θέματος¹. Δηλαδή, ὕστερα ἀπὸ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοφάνη, νὰ μελετηθεῖ ἡ λειτουργία τῆς αἰσχρολογίας, τόσο γενικὰ στὴν ἀριστοφανικὴ κωμωδία ὅσο καὶ — πράγμα κατὰ τὴ γνώμη μου ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον — σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς περιόδους τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος τοῦ κωμικοῦ² καὶ σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς 11 κωμωδίες ποὺ μᾶς σώθηκαν. Στὴν πρόσφατη λοιπὸν ἐργασία του ὁ Jeffrey Henderson, *The maculate Muse* (Obscene language in attic comedy), New Haven and London 1975, ἐπιχειρεῖ νὰ καλύψει τὸ κενὸ τῆς προηγούμενης φιλολογικῆς ἐρευνας καὶ νὰ δώσει ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησι στὰ ἐρωτήματα ποὺ διατυπώσαμε παραπάνω.

Ἐπειδὴ ὅμως νόμισα ὅτι μπορεῖ νὰ εἰπωθοῦν καὶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ μὲ ὀρισμένες προσθήκες τὰ ὅσα παραθέτει ὁ Henderson στὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του ποὺ πραγματεύεται τὴ λειτουργία τῆς αἰσχρολογίας στοὺς Ἰππεῖς³ καὶ ταυτόχρονα νὰ συμπληρωθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Μ. Κοπιδάκη, *Πρόμηνον πράγματος πελωρίου: Ἀριστοφάνη Ὀρνίθες 321* (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 16, 1976, 143-7) ἐπιχείρησι τὴ διερεύνησι ποὺ ἀκολουθεῖ.

1. Ἡ σημαντικὴ ἐργασία τοῦ Εὐίου Ληναίου (= Χ.Χ. Χαριτωνίδη) *Ἀπόρητα Θεσσαλονίκη*, 1935, ἀποτελεῖ βέβαια μιὰ ἐπιβλητικὴ συγκέντρωσι ὕλικου, ὅμως δὲν προχωρεῖ στὴν ἐπισήμανσι τῆς συγκεκριμένης λειτουργίας τῆς αἰσχρολογίας μέσα στὴν ἀρχαία ἀττικὴ κωμωδία.

2. Βλ. γι' αὐτὸς: Th. Gelzer, *Aristophanes der Komiker*, Στουτγάρδη 1971 (= RE Supplement-Band XII, στήλες 1113-1115).

3. Στ. 66-70.

1. *Ἡ αἰσχρολογία καὶ ἡ λειτουργία της στοὺς «Ἰππεῖς» τοῦ Ἀριστοφάνη.*

Μιά βασική διαπίστωση: ἡ παρουσία τῆς αἰσχρολογίας στοὺς Ἰππεῖς εἶναι καὶ ποσοτικά σημαντική καὶ ιδιαίτερα τολμηρή: μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι σὲ ὀρισμένους στίχους ἡ χυδαιολογία φτάνει σὲ ἀκραῖα ὄρια. Σημειώνουμε ὅτι ὅλες οἱ κατηγορίες της: τὰ «ἀπόρρητα» μέρη τοῦ σώματος¹, ἡ σεξουαλικὴ πράξη καὶ οἱ διαστροφές της², ἡ κοπρολογία³, ἡ χοντροκοπιὰ⁴, ὅπως καὶ οἱ ἀναφορές σὲ ἐταῖρες⁵ ἀντιπροσωπεύονται πλούσια στὴν κωμωδία αὐτή⁶. Τώρα, ὅλη αὐτὴ ἡ «ἄζουσα» ὕλη δὲν ἔχει ἐπιπτώσεις στὴν καλλιτεχνικὴ ποιότητα τῶν Ἰππέων, «τῶν ἄγαν καλῶς πεποιημένων»⁷; Δὲν εἶναι τεκμήριο ὅτι ὁ ποιητὴς ἢ δὲν εἶχε τὴ δύναμη νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ χοντροκοπιὰ ἐνὸς ἀντικαλλιτεχνικοῦ στοιχείου ποὺ κληρονόμησε τὸ εἶδος ἀπὸ τὴν παράδοση⁸ ἢ ὅτι δὲν εἶχε τὴν τόλμη νὰ «στερήσει» ἓνα κακομαθημένο ἀπὸ τοὺς ὁμοτέχνους κοινὸ ἀπὸ τὶς βρωμιές ποὺ εὐφρόσυνα ροφοῦσε⁹ ἢ ὅτι πολλὰ ἦταν οἱ στιγμὲς ποὺ τὸν

1. Ἔνας ὄχι: ἐξαντλητικός, ἀλλὰ ἐνδεικτικὸς κατάλογος: στ. 78, 364, 365, 381, 424, 428, 489, 640, 720, 772, 878, 964, 1010, 1365, 1368, 1399.

2. Στ. 21-29, 78, 97, 167, 639, 739-40, 877, 879, 1056, 1267-8, 1280-87, 1292, 1374.

3. Στ. 70, 115, 224, 245, 400, 639, 658, 720, 785, 888, 898, 899, 900, 998, 1057, 1059.

4. Στ. 104, 115, 160, 221, 340, 344, 356-7, 380, 400, 454-55, 634-35, 697, 708, 734-40, 771-2, 795, 982, 1060, 1235, 1239, 1381, 1399-1401.

5. Στ. 766, 1069, 1386 κ.έ., 1400-1401. Τὸ σχόλιο τοῦ στ. 1390 μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἐμφάνιση ἐταῖρων στὸ τέλος τοῦ ἔργου: ὡς *καλαί: εἰσηλθον αἱ σπουδαί, ἐταῖραι ὠραία. ὑποκρινόμεναι τὰ πρόσωπα τῶν σπονδῶν.*

6. Σχετικὰ ὁ Henderson, ὁ.π., σ. 66, σημειώνει: «The action consists almost entirely of a contest in roguery between two unsavory characters, with the emphasis on ferocious scurrility more intense than that found anywhere else in the extant plays».

7. Ἡ κρίση εἶναι τοῦ γραμματικοῦ ποὺ μᾶς ἔδωσε τὴν Ἰπποθεσίαν I (στ. 34-35) τῶν Ἰππέων.

8. Σχετικὰ ὁ Α. Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας* (μετ. Ἀγ. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 343, γράφει: «Ἡ χοντρή ἀδιαντροπιὰ τέτοιων ἀστειῶν ἔχει πέρα-πέρα τὶς ρίζες της στὴ λατρεία. Πίσω ἀπὸ ὅλα τὰ βρώμικα ἀστεῖα βρίσκεται σὲ τελευταία ἀνάλυση κάτι ποὺ δὲν τὸ καταλαβαίνουν πιά οἱ κατοπινὲς ἐποχές, ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀποτρεπτικὴ δύναμη τοῦ ἄσεμνου». Καὶ λίγο παρακάτω: «Ἐτσι καταλαβαίνουμε τέλος ὅτι ἡ καταπληκτικὰ ζουμερὴ χοντροκοπιὰ τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν ἡ τάση τῆς ἀρχαίας κωμωδίας γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐπίθεση εἶναι ριζωμένες πέρα-πέρα σὲ παλαιὸ καὶ ζωντανὸ ἔθιμο».

9. Ὁ Κ. J. Dover, *Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη* (μετ. Φ. I. Κακριδῆ), Ἀθήνα 1978, σ. 69, γράφει ὅτι «ὁ ἀπεριόριστος ἐρωτισμὸς, ἡ συχνὴ κοπρολογία καὶ ἡ γλωσσικὴ χυδαιότητα» λειτουργοῦσαν ὡς «ψυχολογικὴ ἐνίσχυση τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στὴν κοινωνία».

εἶχε ἐγκαταλείψει ἡ κωμικὴ ἔμπνευση καὶ κατέφυγε στὴν εὐκόλη λύση τῆς αἰσχρολογίας¹; Ἡ ἀπάντησή μας φρόνιμο εἶναι νὰ διατυπωθεῖ μόνο ἀφοῦ συλλάβουμε σωστά τὴν πρόθεση ποὺ εἶχε ὁ Ἀριστοφάνης καὶ τὸν χαρακτήρα ποὺ ἤθελε νὰ δώσει στοὺς ἥρωες τῆς κωμωδίας του.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ἰππεῖς εἶναι ἡ κατεξοχὴν πολιτικὴ κωμωδία, ὅπου καὶ ἀποκορυφώνεται τὸ ὄνομαστὶ κωμωδεῖν—τουλάχιστο ἀπ' ὅσες μᾶς σώθηκαν. Τὰ ἐξαιρετικὰ διαφανῆ προσχήματα ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοφάνης δὲν μᾶς ἐμποδίζουν καθόλου νὰ καταλάβουμε ὅτι πρόθεσή του εἶναι νὰ διακωμωδῆσει τοὺς δημαγωγούς, στὸ πρόσωπο τοῦ ἀντιπροσωπευτικότερου τοῦ εἰδους, τοῦ Κλέωνα². Σὰν πολίτης τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ ἀκόμη περισσότερο σὰν «διδάσκαλος» θεώρησε χρέος του («χρηστὰ τῇ πόλει λέγειν»): νὰ δείξει τὸν κίνδυνο ξεπεσμοῦ τῆς πολιτείας ποὺ ἀντιπροσώπευαν οἱ δημαγωγοί· ὅτι δηλαδή ἡ ἀπόθεση τῆς ἐξουσίας στὰ χέρια τῶν ἀνερμάτιστων, ἀλαζόνων καὶ ἀνευδοίαστων δημαγωγῶν θὰ ὀδηγοῦσε ἀναπόφευκτα τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία στὴν ἐξαθλίωση. Σὰν τελεσφόρο τρόπο σωτηρίας ὁ Ἀριστοφάνης ἐπέλεξε τὸ ξεσκεπάσμα τῆς κατάπτωσης, ὥστε ὁ δῆμος νὰ συνειδητοποιήσῃ τὸν κίνδυνο, νὰ ἀνοίξει τὰ μάτια του καὶ νὰ δεῖ ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ ὁ ἴδιος σηκώνει στὰ χέρια—καὶ ἡ ἀποδοκιμασία τους ν' ἀποτελέσει τὴν ἀφετηρία τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς χρυσῆς πολιτείας τοῦ παλιοῦ καλοῦ καιροῦ. Γιὰ νὰ «περάσει» αὐτὸ τὸ μήνυμα στοὺς θεατῆς (ποὺ στὸ πρόσωπο τοῦ Δήμου ἔπρεπε ν' ἀναγνωρίσουν τὸν ἑαυτὸ τους), διάλεξε τὴ μέθοδο τῆς παρουσίας τοῦ «ἰδεδώδους» δημαγωγοῦ μὲ τὴ συνηθισμένη στὴν κωμωδία ὑπερβολή. Αὐτὸ προσπάθησε νὰ τὸ ἐπιτύχει συσσωρεύοντας ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐλαττώματα τῶν δημαγωγῶν—τὸ καθένα μάλιστα στὸ maximum—σ' ἓνα ὑποκείμενο ποὺ σέρνει τὸ Δῆμο ἀπὸ τὴ μύτη γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἄνομα δικὰ του συμφέροντα καὶ φιλοδοξίες. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρότυπο ἀμοραλισμοῦ καὶ χυδαιότητος μόνο μ' ἓναν τρόπο μποροῦσε ν' ἀπαλλαγεῖ ὁ Δῆμος καὶ οἱ ἔντρομοι ὑπῆρέτες του: ὁ χυδαῖος βιαστής³ Βυρσοπώλης, ποὺ κολακεύοντας καὶ ἐξαπατώντας τὸ Δῆμο μὲ ἀκατονόμαστες μεθόδους συγκέντρωσε στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία καὶ τώρα ἀσχημονεῖ καὶ ὑβρίζει, μόνο ἀπὸ ἓνα ἄλλο ὑποκεί-

1. Στις συνηθισμένες αὐτὲς δικαιολογίες γιὰ τὴν παρουσία τῆς αἰσχρολογίας στὴν κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη προσθέτουμε καὶ αὐτὴ ποὺ μᾶς δίνει ὁ F. Robert, *La littérature grecque*, Παρίσι 1967, σ. 57: «Il (Aristophane) use de la scatologie et de l'obscénité non pas du tout comme s'il y était contraint par la vulgarité du public, mais pour obéir à sa propre nature; il y déploie une virtuosité incomparable, nullement gênée...».

2. Χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν πρωταρχικὸ κίνητρο τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ ἡ γνωστὴ προσωπικὴ του ἐμπάθεια ἐναντίον τοῦ Κλέωνα, πράγμα ποὺ δίνει στοὺς Ἰππεῖς καὶ χαρακτήρα προσωπικοῦ λιβέλου.

3. Γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ τοῦ Κλέωνα, βλ. Henderson, ὁ.π., σ. 69.

μενο πού διαθέτει τὰ ἴδια χαρακτηριστικά ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερο βαθμῷ, τὸν Ἀλλαντοπόλῃ, καὶ μὲ μεθόδους ἀκόμα πιὸ ἀκατονόμαστες μπορεῖ νὰ ἐκπαραθωρωθεῖ. Καὶ ἡ πρόθεση αὐτῆ τοῦ Ἀριστοφάνη δὲν ἀφήνεται ἀπλῶς νὰ γίνῃ ἀντιληπτή, ἀλλὰ συχνὰ ἐκφράζεται μέσα στὸ ἔργο· ἔτσι καὶ ὁ λιγότερο προσεκτικὸς θεατῆς δὲν εἶναι δύσκολο ν' ἀντιληφθεῖ εἴτε τῇ χυδαιότητῃ τοῦ Βυρσοπόλῃ¹ εἴτε τῇ ἀνωτερότητῃ τοῦ Ἀλλαντοπόλῃ στὸ ἴδιο χαρακτηριστικῷ² καὶ νὰ καταλάβει ὅτι ἐδῶ ἔχουμε ἀγῶνα χυδαιότητος μὲ τὰ ἅλα του, μιὰ διαρκῆ προσπάθεια ὁ ἕνας νὰ φανεῖ «ἀναιδέστερος» ἀπὸ τὸν ἄλλο: ἦν δ' ἀναιδεία παρέλθη σε (στ. 277), ἦν... τῶν ἀναιδῶν ἀναιδέστερα (385), οὔτοι μ' ὑπερβαλεῖσθ' ἀναιδεία (409), οἴμοι κακοδαίμων· ὑπερναιδευθήσομαι (1206)³· ἀγῶνα πού κορυφώνεται στοὺς στίχους ὅπου οἱ δυὸ ἀντίπαλοι ἀφειδώλευτα περιλοῦζουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο — ὅποιος προλάβει νὰ πεῖ τίς περισσότερες — μὲ χυμῶδεις βρισιές⁴. Φυσικὸ εἶναι τὸν χαρακτήρα αὐτὸ τοῦ ἔργου καὶ τῶν πρωταγωνιστῶν του νὰ τὸν ἐπισημάνουν καὶ μὲ τὸ δικό του ὁ καθένας τρόπο νὰ τὸν ἐκφράσουν ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐρμηνεία του⁵.

Τέλος, ἡ χυδαιότητῃ τῶν πρωταγωνιστῶν δὲν μποροῦσε νὰ μὴν ἀπαιτήσῃ καὶ τὴν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα, δὲν μποροῦσε νὰ προβάλλεται μέσα ἀπὸ ἕναν «ἄμορφο κόσμο, ἠθικὸ, ἀγγελικὰ πλασμένο». Ἐτσι ἡ χυδαιότητῃ βασιλεύει μέσα στὸ φυσικὸ πλαίσιο τῆς δράσης, στὸ σπῆτι τοῦ Δήμου, χαρακτηρίζει καὶ τὸν ἴδιο τὸν Δῆμο, ἀπλώνεται στὴν ἐκκλησίῃ τοῦ Δήμου καὶ διαποτίζει ὀλόκληρο

1. Πρβ. τοὺς χαρακτηρισμοὺς: *πανουργότατον καὶ διαβολώτατον*, στ. 45 (πρβ. στ. 56, 247-50, 267-70, 460, 862, 1031-34), *ἀναιδῆ*, στ. 324 καὶ 397, *ψεύστην*, στ. 695, καὶ *μαρώτατον* (στ. 125, 304 κ.έ., 823, 831), τοῦ ὁποῖου ἡ ἀρπακτικότητῃ καὶ ἡ προστυχιὰ δὲν ἔχουν ὄρια, στ. 78-79 (πρβ. στ. 103-4, 115, 136-7, 258 κ.έ., 765, 1031 κ.έ.).

2. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ στ. 218: *Φωνὴ μαρά, γέγονας κακῶς, ἀγοραῖος εἶ* (πρβ. στ. 181, 189-90, 243, 297, 411 κ.έ., 627-8), ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς *πανουργος καὶ πονηρὸς* (στ. 181, 186, 336, 450), ἀπὸ τὸ στ. 1242: *καὶ τι καὶ βινεσκόμην* (πρβ. στ. 417-24, 428). Οἱ ἀισχρολογίαι πού ἐκστομίζει ὁ Κλέων εἶναι ἡπιότερος καὶ σπανιότερες ἀπὸ τοῦ Ἀλλαντοπόλῃ, βλ. Henderson, ὁ.π., σ. 69 καὶ W. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, I, 4, Μόναχο 1946, σ. 233.

3. Πρβ. καὶ στ. 329, 330-31, 413, 685-87, 950.

4. Στ. 284-302, 315-18, 335-55 κτλ. Πρβ., W. Schmid, ὁ.π., σ. 236: «...dann beginnt ein langer, grossenteils stichomythisch geformtes Duell mit plebejischem Übertrumpfen in Boschimpfangen, Drohungen, Beuudungen, niedrigsten Gemeinheit, wie es wohl kein zweitesmal in der Literatur vorkommt» καὶ σ. 246.

5. Π.χ. Kaibel, Aristophanes der Komiker, *RE* II (1895) 976, Κράντς, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας* (μετ. Θρ. Στάυρου), τ. Α', Ἀθήνα 1953, σ. 165 («ἀντιδικὰ χυδαιότητος ἀνάμεσα σὲ Βυρσοπόλῃ καὶ Ἀλλαντοπόλῃ»), W. Schmid, ὁ.π., σ. 231 καὶ 236, M. Pohlenz, Aristophanes' Ritter, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen* 5(1952)119 (= *Kleine Schriften* II, Hildesheim 1965, σ. 511 κ.έ.), A. Lesky-Τσοπανάκη, ὁ.π., σ. 607, Th. Gelzer, *Aristophanes*, ὁ.π., σ. 1427.

τὸ ἔργο. Ἀκόμη καὶ ὁ χορὸς τῶν «εὐγενῶν» ἰππέων δὲν βγαίνει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα: ὁ ποιητὴς τὸν βάζει νὰ ἐκστομίζει χυδαιολογίες ποὺ σὲ τίποτε δὲν ὑπολείπονται ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἀνταλλάσσουν οἱ δύο ἀντίπαλοι¹.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἡ παρουσία τῆς αἰσχρολογίας στοὺς Ἰππεῖς δὲν χρειάζεται τις «δικαιολογίες» ποὺ ἐπιστρατεύονται γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ αὐτὴ σὲ ἄλλες κωμωδίες. Ἐδῶ ἡ παρουσία τῆς ὄχι μόνον εἶναι δικαιολογημένη, ἀλλὰ εἶναι καὶ δεοντολογικὰ ἐπιβεβλημένη. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ὅτι ὁ προσφορότερος τρόπος γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατάλληλη ἀτμόσφαιρα, νὰ ἀποκτήσουν φυσικότητα τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου καὶ νὰ γίνουν πειστικά, ἦταν τὰ «βωμολοχεύματ' ἀγεννῆ». Μόνον τὰ χυδαῖα φερσίματα, οἱ βρισιὲς καὶ τὰ βρωμόλογα, οἱ παλιανθρωπιὲς τοῦ Βυρσοπώλη, θὰ ὀδηγοῦσαν τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἀντιληφθοῦν τὸν ἐκχυδαῖσμὸν στὸν ὁποῖο ἔφεραν τὰ δημόσια πράγματα οἱ δημαγωγοί, ὁ Κλέων καὶ οἱ ὅμοιοί του. Καὶ μόνον μὲ ἀκόμη χυδαιότερα φερσίματα, βρισιὲς καὶ βρωμόλογα, ἀκόμη μὲ μεγαλύτερη παλιανθρωπία θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἐκπαραθωρῶσει ὁ Ἀλλαντοπώλης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ λοιπὸν ποὺ ἡ κωμωδία αὐτὴ ἦταν προορισμένη νὰ εἶναι μιὰ ἄμιλλα χυδαιότητος, αὐτὴ ἡ τελευταία εἶναι ἡ *conditio sine qua non* τῆς ἐπιτυχίας τῆς, λειτουργεῖ ὡς ἀπαραίτητο ὄργανο καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Δὲν θὰ φτάναμε στὴν καλλιτεχνικὴ ἀριότητα τῶν Ἰππέων μὲ τὴν ἀνεπίληπτη γλώσσα π.χ. τοῦ Μολιέρου μὲ τὴν ὁποία γράφηκαν βέβαια πνευματώδεις κωμωδίες, Ἰππεῖς ὅμως θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ γραφοῦν. Ἡ αἰσχρολογία στοὺς Ἰππεῖς δὲν ἔρχεται ἔξωθεν, εἶναι σιγηγενής, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο καὶ ἀναντικατάστατο ὄργανο στὰ χέρια τοῦ κωμικοῦ, γιὰ νὰ δώσει στὸ πρόσωπο τοῦ δημαγωγοῦ-ἀδυσώπητου ἐχθροῦ του ὅ,τι ἔπρεπε νὰ τὸν χαρακτηρίζει ἐντελῶς ἰδιαίτερα. Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ αἰσχρολογία δὲν ἦταν ἀπὸ τὰ γενεσιουργὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἀπτικῆς κωμωδίας, καὶ ἂν δὲν ἦταν πολὺ ἀγαπητὴ σὲ μεγάλο μέρος τοῦ κοινοῦ, καὶ ἂν ὁ κωμικός μας δὲν εἶχε φυσικὴ προδιάθεση γι' αὐτήν, ὁ Ἀριστοφάνης ἤφειλε νὰ τὴν «εφεύρει», ἢ νὰ μὴν ἐπιχειρήσει νὰ γράψει τοὺς Ἰππεῖς. Οἱ Ἰππεῖς εἶναι «δραῆμα τῶν ἄγαν καλῶς πεποιημένων» καὶ ἐπειδὴ σ' αὐτοὺς ἀξιοποιήθηκε καλλιτεχνικὰ ἡ αἰσχρολογία.

Δὲν εἶναι βέβαια ὑποχρεωτικὸ ὁ καλλιτέχνης νὰ συλλαμβάνει καὶ ἐνσυνείδητα νὰ ἐκμεταλλεύεται ὅλα τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης του. Δὲν εἶναι καθόλου σπάνια ἡ περίπτωσις ὅπου τὸ ἐνστικτὸ τοῦ καλλιτέχνη, τὸ καλλιτεχνικὸ τοῦ αἰσθητήριου τὸν ὀδηγεῖ ἀλάθευτα σὲ πραγματώσεις ποὺ δὲν ἐπεδίωξε συνειδητά, «ἐκ προθέσεως». Λοιπὸν, δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραφε τοὺς Ἰππεῖς, συνειδητὰ ἐπιστράτευσε τὴν αἰσχρο-

1. Βλ. ἰδιαίτερα τοὺς στ. 1280-89, τοὺς ἀφιερωμένους στὸν αἰδοιολεῖκτη Ἀριφράδη.

λογία, γιὰ νὰ φτάσει στὸ καλλιτεχνικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ χαιρόμαστε. Ὅμως σὲ ὠριμότερο στάδιο βλέπουμε ὅτι εἶχε θεωρητικὰ συλλάβει καὶ ἐπιγραμματικὰ διατυπώσει τὴ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο ἑνὸς καλλιτεχνικοῦ δημιουργήματος καὶ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα μορφοποιεῖται, ἀνάμεσα στὸ ἦθος τῶν πραγμάτων καὶ τὴν λέξιν, στοὺς γνωστοὺς στίχους τῶν *Βατράχων* (1059-60):

ἀνάγκη/μεγάλων γνωμῶν καὶ διανοιῶν ἴσα καὶ τὰ ῥήματα τίκτειν.

Ἄν ἀντικαταστήσουμε τὸ «μεγάλων γνωμῶν καὶ διανοιῶν» μὲ ὅ,τι εἶχε τὴν πρόθεση νὰ διακωμωδήσει στοὺς Ἰππεῖς τοῦ ὁ Ἀριστοφάνης, τότε τὰ «ἴσα ῥήματα» δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν αἰσχρολογία.

2. Ὄνεια πράγματα: «Ἰππεῖς» 1399.

Ἄρκετοὶ φιλόλογοι δείχνουν ἰδιαίτερο ζήλο νὰ ἀποκαλύψουν πίσω ἀπὸ κάθε σχεδὸν φράση τοῦ Ἀριστοφάνη *κακέμφοτα* ὁ ζήλος αὐτὸς τοὺς ὀδήγησε νὰ ἐπιχειρήσουν ἐρμηνεῖες στίχων τῶν σωζόμενων κωμωδιῶν (ἢ τῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὶς χαμένες κωμωδίες) τραβηγμένες ἀπὸ τὰ μαλλιά, μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ προσθέσουν ἄλλο ἓνα *κακέμφοτον* στὰ ἤδη γνωστά. Μὲ τὴν κακεμφατομανία αὐτὴ τὰ ἔβαλε ὁ Th. Koek, ποὺ σχολιάζοντας τὸ ἀπ. 241 τοῦ Ἀριστοφάνη¹ γράφει: «Hominibus doctis hic quoque ut saepe obscaenitates etiam ubi nullae sunt inveniendi cupiditas fraudem fecit». Καὶ μὲ ἄλλη ἀφορμή, τὸ ἀπ. 130², λέει: «In quibus (verbis) nesquio quid obscaeni odorati sunt harum rerum amatores».

Ὅμως, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἴπαμε γιὰ τοὺς Ἰππεῖς, νομίζω ὅτι ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κωμωδία αὐτὴ εἶναι καλὸ νὰ μὴ θεωρήσουμε ὅτι ἐλοκληρώθηκε ἡ συγκέντρωση τῶν αἰσχρολογιῶν καὶ μάλιστα τῶν *κακεμμάτων*. Καθὼς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ αἰσχρολογία στὴν κωμωδία αὐτὴ ἀποτελεῖ βασικὸ καλλιτεχνικὸ ὄργανο τοῦ κωμικοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι γνωστὴ ἡ εὐφορία τοῦ σὲ *κακέμφοτα*, πιστεύω ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη ἕδαφος ἀνεξερεύνητο. Ἀφορμὴ γιὰ τὶς σκέψεις αὐτὲς μοῦ ἔδωσε ἡ πρόσφατη ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ Μ. Κοπιδάκη, *Πρόμνον πράγματος πελωρίου*: Ἀριστοφάνη Ὀρνίθες 321³. Στὶς σελίδες 144-5 ἀναφέρονται οἱ περιπτώσεις ὅπου, στὰ κλασικὰ κείμενα καὶ εἰδικότερα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη («ἡ λέξις *πρᾶγμα* μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ «κακεμφάτως»... γιὰ τὸ ἀνδρικό μόριο), μὲ παράθεση τῆς σχετικῆς βιβλιογρα-

1. CAF, 1, σ. 453.

2. CAF, 1, σ. 423.

3. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 16(1976)143-7.

φίχ¹. Λοιπόν, τόσο στὸ κείμενο τοῦ Κοπιδάκη ὅσο καὶ στὶς σημειώσεις, ὅπου παρατίθενται τὰ ἀρχαῖα χωρία, δὲν εἶδα νὰ ἀναφέρεται ὁ στ. 1399 τῶν Ἰππέων μὲ τὰ ὄνεια πράγματα.

Ἡ ἀγνόηση τῆς κακέμφατης χρήσης τῆς λ. *πράγμα* στὸν στίχο αὐτὸ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἔχουμε ἐξαιρέση ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ W. Schmid: «Das Spiel mit obzönen Nebensinn eines Wortes (κακέμφατον) wird bei Ar. von den Scholiasten immer bemerkt»², ἐξαιρέση ποὺ γίνεται περισσότερο ἐντυπωσιακὴ, ἀφοῦ οἱ σχολιαστὲς μὲ ιδιαίτερη ἐπιμονὴ πολιορκοῦν τὸν στίχο αὐτό: τὰ κύνεια μινγύς· συμφύρων τὰ τῆς πόλεως πράγματα, ὅτι καὶ οἱ μάγειροι τὰ κρέα μινγύουσι. Τοῖς ὄνειοις πράγμασι. τοῖς τοῦ <ὄνου> κρέασι. Πράγμασιν ἤγονν κρέασιν ὄφειλεν εἰπεῖν ἄντι δὲ κρεάτων εἶπε πράγμασιν.

Τὴν ἴδια ἐπιμονὴ στὴν ἀνυποψίαστη ἐρμηνεία δεῖχνουν καὶ οἱ νεότεροι ἐκδότες, σχολιαστὲς καὶ μεταφραστὲς³ τῶν Ἰππέων⁴. Γιὰ νὰ φανεῖ καλύτερα

1. Στὴν ὁποία πρέπει τώρα νὰ προστεθοῦν τὰ ὅσα σημειώνει ὁ Henderson σχετικὰ μὲ τὴν κακέμφατη χρῆση τῆς λ. *πράγμα*, β.π., σ. 116 καὶ 134.

2. Ὁ.π., σ. 23, σημ. 1.

3. Π.χ.: Ν. Δούκας, Ἀριστοφάνης, τ. 1, Ἀθήνα 1845 (τοῖς τοῦ ὄνου κρέουσιν αὐτὸς ἐάντων ἐξαγγέλλει, οἷσος ἐποίει τοὺς ἀλλᾶντας), Ν. Ribbeck (Λιψία 1867), F. A. Velsen (Λιψία 1869, β' ἔκδοση K. Zacher, 1898), Th. Kock (Βερολίνο 1882), B. B. Rogers (Λονδίνο 1910), ὁ ὁποῖος μεταφράζει: «Sole sausage-seller at the City gates there let him dogs-meat mix with asses' flesh». Ὁ H. Van Daele (στὴν ἔκδοση τοῦ V. Coulon, *Aristophane*, τ. 1, Παρίσι 1948) μεταφράζει: «mélangeant la viande de chien aux déchets d'âne», ὁ R. Cantarella (*Aristophane, Le Comedie*, vol. secondo, σ. 395): «miscelando carne di cane con carne d'asino», ὁ K. Βάρναλης: «καὶ θ' ἀνακατεύει/ κρέατα σκυλίσι μὲ γαῖδουρινά», ὁ Θρ. Σταύρου: «ἀπὸ σκυλιῶν καὶ ἀπὸ γαϊδάρων κρέας/λουκάνικα θὰ φτιάχνει». Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐρμηνεύει τὶς λέξεις τὸ λεξικὸ LSJ (ατὰ κύνεια) dog's flesh Eq. 1399, ὄνειος (A), α, ον, on an ass, Ar. Eq. 1399). Ὁ τελευταῖος ἐρμηνευτὴς M. Landfester, (*Die Rittler des Aristophanes*, Ἀμστερνταμ 1967) δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὸ θέμα.

4. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι, διατυπώθηκε ἡ εἰκασία πῶς μὲ τὸ «πράγμασιν» ἔχουμε μιὰ ἀκόμη περίπτωση τοῦ σχήματος «παρὰ προσδοκίαν» (ἐνῶ περιμέναμε κρέασιν, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐνοηθεῖ ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς καὶ τὸν ἀκολουθοῦν ὁ Fr. H. Both (τ. I, Λιψία 1845) ποὺ παραθέτει σχόλιο τοῦ Casaubon, ὁ J. Van Leeuwen, ὁ R. A. Neil, *The Knights of Aristophanes*, Hildesheim 1966 (= Καίμπριτζ 1901) καὶ ὁ J. Taillardat. *Les images d'Aristophane*, Παρίσι 1965, σ. 412). Οἱ ἴδιοι, σχετικὰ μὲ τὴ μεταφορικὴ σημασία τοῦ στίχου, χωρίζονται σὲ δύο ομάδες: α) ὁ Both (παραθέτοντας τὸ ἐρμηνεύμα τοῦ Casaubon: «Pro κρέασι praeter expectationem dixit πράγμασιν, ut simul ad impudentiam et stultitiam ejus in rebus gerendis alluderet») καὶ ὁ Fr. Blaydes: «Epithetis κύνεια et ὄνειοις notantur impudentia hominis et stupiditas, ut et fraudulentia, qui isicia e vilibus ac nullius pretii carnibus confecta vendere jubentur» ἐρμηνεύει τὸ στίχο δίνοντας προτεραιότητα στὸν ἠθικὸ χαρακτήρα ποὺ θέλει νὰ προσάψει

ἡ σημασία τῆς λέξεως, ἴσως εἶναι χρήσιμο νὰ δοῦμε τὸν στίχο μέσα στὸ πλαίσιο του: ὁ «ἀγὼν ἀναισχυντίας» ἔχει λήξει, ὁ Βυρσοπώλης-Παφλαγῶν ἔχει νικηθεῖ κατὰ κράτος, ὁ θαυματουργικὰ ἀνανεωμένος *Δῆμος*, ποὺ λάμπει μ' ὄλο τὸ ἀρχαῖο του μεγαλεῖο, ἔχει στεφανώσει τὸν Ἀλλαντοπώλη· καὶ τώρα γίνεται λόγος γιὰ τὴν τιμωρία τοῦ Βυρσοπώλη, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸν νικητὴ μὲ τοὺς στίχους:

Οὐδὲν μέγ' ἀλλ' ἢ τὴν ἐμὴν ἔξει τέχνην 1397
ἐπὶ ταῖς πύλαις ἀλλαντοπωλήσει μόνος,
τὰ κύνεια μιγνὺς τοῖς ὄνειοις πράγμασιν,
μεθύων τε ταῖς πόρνοισι λοιδορήσεται
καὶ τῶν βαλανείων πίεται τὸ λούτριον. 1400

Λοιπὸν, ἂν μείνουμε στὴν ἀπονήρευτη, μὴ-κακέμφατη σημασία τοῦ πράγματος (ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸ κρέασι), ἡ τιμωρία δὲν φαίνεται ἰδιαίτερα σημαντική: ἀπλῶς ὁ Βυρσοπώλης θὰ διαδεχθεῖ στὴν τέχνη του τὸν Ἀλλαντοπώλη. Στὸ κάτω κάτω καὶ τὸ ἀλλαντοπωλεῖν εἶναι ἓνα ἐπάγγελμα, «βάνουσον» βέβαια καὶ «ἀνελεύθερον», δὲν εἶναι ὅμως καὶ κατ'ἀρα νὰ εἶναι κανεὶς ἀλλαντοπώλης. "Ὅπως λέμε, θὰ ἔπεφε τὸ Βυρσοπώλης (μῆπως τὸ προηγούμενο ἐπάγγελμα του ἦταν λιγότερο «βάνουσον» καὶ «ἀνελεύθερον»;) στὰ μαλακά. Μόνο ἢ συνέχεια κάνει τὸ μέλλον τοῦ Βυρσοπώλη πραγματικὰ ἀπαίσιο, καθὼς τὸν καταδικάζει νὰ ζήσει μέσα στὴ βρωμιὰ, τόσο τὴν χειροπιαστὴ ὅσο καὶ τὴν ἠθική. "Ἔτσι, ἂν προσωρινὰ χωρίσουμε¹ τὴν ἐνότητα τῶν στ. 1397-1401 σὲ δύο μέρη: α) οὐδὲν μέγα... πράγμασιν καὶ β) μεθύων... λούτριον, στὸ δεύτερο ἢ βρωμιὰ «αὐτὴ βοῶ», ἐνῶ στὸ πρῶτο, ἔτσι ὅπως ἐρμηνεύουν τοὺς στίχους οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ νεότεροι φιλόλογοι, τίποτε δὲν μᾶς χτυπᾷ ἄσχημα στὴ μύτη. Τέλος πάντων, μὲς στὴ δουλειὰ τοῦ ἀλλαντοπώλη —τοῦ κάθε ἀλλαντοπώλη— εἶναι «μιγνύναι τὰ πράγματα»². Τὸ μόνο κακὸ ποὺ γίνεται ἐδῶ εἶναι ἓνα ζητηματὰ-

στὸν Βυρσοπώλη ὁ Ἀριστοφάνης, β) ὁ R. Neil καὶ (ἀναλυτικότερα) ὁ J. Taillardat, παραπέμποντας στὸ στίχο 214, θέλουν ἢ μεταφορὰ νὰ ἔχει νὰ κάνει κυρίως μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κλέων χειριζόταν τὰ δημόσια πράγματα: «Ce «charcutier» politique qui triturerait les affaires d'État, trouve enfin à s'employer selon son vrai talent: il continuera à triturer les affaires, non plus d'État, mais... d'âne mêlées à la viande de chien» (J. Taillardat, ὁ.π., σ. 412).

1. "Ὅμως σὲ παλαιότερη ἐργασία μου (Ἡλ. Σπυρόπουλος, *L'accumulation verbale chez Aristophane*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 84, 136 καὶ 200) ἔχω χαρακτηρίσει τοὺς στίχους αὐτοὺς ὡς μιὰ ἐνιαῖα «συσσώρευση λέξεων».

2. "Ἄλλωστε ἔχουμε καὶ μιὰ ἀντιστροφή πραγμάτων ποὺ συναντήσαμε σὲ προηγούμενους στίχους τῶν *Ἰσπείων*: στὸ στίχο 214 ὁ Χορός, κάνοντας ὑπαινιγμὸ στὴν καθημερινὴ ἐργασία τοῦ Ἀλλαντοπώλη, χρησιμοποίησε μεταφορικὰ ῥήματα ποὺ εἶναι «τεχνικοί ὄροι» τοῦ ἐπαγγέλματος, δίνοντάς τους πολιτικὴ σημασία: *τάραττε καὶ χόρδεν' ὄμοσ' τὰ πράγματα*.

κι ἐπαγγελματικῆς ἐντιμότητος, καθὼς ὁ νέος ἀλλαντοπώλης θὰ ἐπιχειρήσει μιὰ μικρονοθεΐα τῶν προϊόντων του— κοινὸς τόπος πιά γιὰ μᾶς. Δὲ χάθηκε λοιπὸν ὁ κόσμος. Μόνον διατυπώνουμε μιὰ ἀπορία: Νόθευση τῶν ἀλλαντικῶν, μέσα στοὺς κανόνες τοῦ παιχιδιοῦ, ἔχουμε: α) Ὅταν σὲ κρέατα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἓνα ζῶο προσθέσουμε κρέατα ἄλλου ζώου, κατώτερης ποιότητος¹ ἢ β) ὅταν σὲ ἀλλαντικά ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὴ δοκιμασμένη σύνθεση κρεάτων δύο ὀρισμένων ζώων, στὴ θέση τῶν κρεάτων τοῦ ἐνὸς βάζουμε κρέατα, κατώτερης ποιότητος, ἐνὸς τρίτου ζώου, καὶ ἔτσι ξεγελοῦμε τὸν ἀγοραστὴ καὶ κερδίζουμε. Ἐδῶ ὅμως ἐπιχειρεῖται νόθευση παράτολμη, καθὼς θὰ βγοῦν ἀλλαντικά μὲ σύνθεση μόνο «ἀπάνθρωπων» κρεάτων—σκυλίσιων καὶ γαῖδουρίσιων². Ποιὸς θὰ τολμοῦσε νὰ παρουσιάσει ἀλλαντικά, στὰ ὁποῖα ἡ νόθευση εἶναι «πρᾶγμα φανερόν... αὐτὸ γὰρ βοᾶ»; Γιὰ ν' ἀποχτήσει λοιπὸν καὶ τὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος (στ. 1397-99) τὴ χαρακτηριστικὴ βριαρὴ ὁσμὴ τοῦ δεύτερου καὶ νὰ συμπληρωθεῖ ἢ βρώμικη ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία θὰ ζεῖ ὁ Βυρσοπώλης—γιὰ τιμωρία του—, μήπως πρέπει νὰ δώσουμε στὴ φράση νόημα ἄλλο; Μήπως δηλαδή ἡ φράση «τὰ κύνεια μίγνυς τοῖς ὄνειοις πράγμασιν» παίρνει τὸ νόημα ποὺ ἤθελε νὰ τῆς δώσει ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ποὺ θὰ ταίριαζε στὴν περίπτωσι, δηλαδή θὰ καταδικαζόταν ὁ Βυρσοπώλης σὲ μιὰ πραγματικὰ ἐξευτελιστικὴ καὶ ἀηδιαστικὴ ἀπασχόλησι, ἂν ἐρμηνεύσουμε: νὰ ἀνακατεῖ ὄχι ὁποιαδήποτε κρέατα, ἀλλὰ τὰ ἀνομολόγητα σκυλιῶν καὶ γαῖδουριῶν; Καὶ αὐτὸ θὰ γίνεαι, ἂν τὴ λέξι *πράγματα*³ τὴν ἐρμηνεύσουμε «κακεμφάτως». Θεωροῦμε πολὺ φυ-

1. Παράδειγμα τέτοιαι νοθείαι μᾶς δίνει τὸ σχόλιο τοῦ στ. 1399: *ἔθος ἐστὶ τοῖς μαιγείροις καὶ πιπράσκουσι τὰ κρέα μίγνυειν κρέα προβάτων τε καὶ αἰγῶν καὶ προτιθέσθαι ὡς μόνον προβάτων καὶ ἐξαπατᾶν τοὺς ἀφελεστέρους.*

2. Στοὺς καταλόγους (ἢ καὶ σὲ μεμονωμένες ἀναφορὰς) κρεάτων κατάλληλων γιὰ τὸν ἄνθρωπο τοῦ τύπου: *παρετίθεσαν ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης κρέα ἄρνευι, ἐρίφειαι, χοίρειαι, μόσχειαι, ὀρνίθια* (Ξενοφῶν, *Κύρου Ἀνάβασις* IV, 5. 31, βλ. καὶ: Ἡλ. Σπυρόπουλου, *L'Accumulation*, ἔ.π., σ. 87) δὲν συναντοῦμε τὸ κρέας τοῦ σκυλιοῦ ἢ τοῦ γαϊδάρου, γιὰτὶ οἱ ἀρχαῖοι τὰ ἀπέφευγαν. Οἱ ἀντίθετοι ἀναφορὰς βρίσκονται σὲ κείμενα ποὺ ἔχουν κωμικὴ χαρακτηριστῆρα (ἢ ποὺ ἐρμηνεύουν κωμικὰ κείμενα): Πολυδεύκης IX 48, (Λουκιανὸς) *Λούκιος ἢ ὄνος* κεφ. 33, Ἡσύχιος, λ. *μίμαρκυς*, Σόφιλος, ἀπ. 3 ἢ στὸν Ἰπποκράτη (*Περὶ Διαίτης* II, κεφ. 56, στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος «περὶ τῶν ζῴων τῶν ἐσθιομένων»): *τὰ δὲ ὄνον διαχωρεῖ... κύνεια ξηραίνει καὶ θερμαίνει καὶ ἰσχὺν ἐμποιεῖ, οὐ μόντοι διαχωρεῖ*). Πρβ. καὶ *Περὶ ἰερῆς νόσου*, Littre VI 354.

3. Καὶ στὴν περίπτωσι ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης δὲν ἐνωθε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀντικαταστήσει τὴ λ. «κρέασι» μὲ τὴ λ. «πράγμασι», θὰ βρισκόμασταν καὶ πάλι στὴν περιόχη τοῦ κακέμφατου, ἰδιαίτερα ἐπειδὴ στοὺς Ἰππεῖς ἡ λ. *κρέας*, χάρη σὲ μιὰ περιπέτεια τοῦ Ἀλλαντοπώλη, σημαίνει τὸ ἀνδρικό μῆριο. Πράγματι, ὕστερα ἀπὸ τοὺς στ. 421-28, ὅπου ὁ Ἀλλαντοπώλης ὁμολόγησε ὅτι, μικρὸς, ἔκλεβε «τῶν κρεῶν» καὶ τὰ ἔκρυβε «εἰς τὸ κοχῶνα», ὁ *Οἰκέτης Α* ἐπιβεβαιώνει τὴν πρόβλεψι τῶν «ρητόρων»: *οὐκ ἔσθ' ὅπως ὁ παῖς ὄδε οὐ τὸν δῆμον ἐπιτροπεύσει, ἀφοῦ κρέας ὁ πρῶτος εἶχεν* (κρατοῦσε σφιχτὰ). Τὸ κακέμφατο ἐπα-

σικό, ὅταν ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, θεατῆς τῶν Ἰσπέων, ἔκρινε «ὄνεια πράγματα»¹, νὰ πάει ὁ νοῦς του ἀμέσως στὸ «ὄνειον αἰδοῖον»². Ἄς σκεφτοῦμε ποῦ τὸ πάει ὁ νεοέλληνας, ὅταν ἀκούει, καὶ μάλιστα μέσα σ' ἓνα πλαίσιο πρόσφορο, τὴ φράση («τὸ πρᾶμα τοῦ γαῖδαρου») ἢ ἀπλῶς τὸ ἐπίθετο «γαῖδουρίσια, ἦ». Μιὰ λοιπὸν καὶ ξέρομε πόσο λίγο ἀλλάζουν με τοὺς αἰῶνες στὸ νοῦ τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου οἱ ιδιότητες ποὺ κατεξοχὴν ἀποδίδονται σὲ ὀρισμένα ζῶα, ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πατρογονικὴ κληρονομιά εἶναι καὶ τὸ «σχῆμα κατ' ἐξοχὴν» — στὴν περίπτωσι τῆς φράσης («τὸ πρᾶμα τοῦ γαῖδαρου»).

Τὸ ὅτι δὲν εἶναι συχνὲς οἱ φράσεις μέσα στὰ ἀρχαῖα κείμενα ποὺ νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ γιὰ τοὺς ἀρχαίους — ὅπως γιὰ τοὺς νεοέλληνες — τὸ φυσικότερο πρᾶγμα ἦταν νὰ πιάνουν ἀμέσως τὴν «κακέμφατον» χρῆσι τῆς φράσης ὄνεια πράγματα, δὲν νομίζω ὅτι μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα ex silentio νὰ συμπεράνουμε ὅτι δὲν εἶχε ἡ φράση τὴ σημασία αὐτή. Μήπως ἦταν δυνατὸ ὅλες οἱ λαϊκὲς συλλήψεις νὰ ἀντιπροσωπεύονται ἱκανοποιητικὰ σὲ ἔργα καλλιτεχνικὰ ποὺ ἔχουν ἔντονη τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητος τοῦ δημιουργοῦ, ὅπως εἶναι τὰ κείμενα τῶν κλασικῶν; Παρ' ὅλα ἡμῶς αὐτά, ὅν ξεκινήσουμε με τὰ ὄνεια πράγματα τοῦ στ. 1399 τῶν Ἰσπέων, μποροῦμε νὰ συνεχίσουμε με μιὰ μαρτυρία ἀπὸ τὸν Λούκιον ἢ ὄνον, ποὺ ἀποδίδεται στὸ Λουκιανό: Ἡ ἐρωμένη τοῦ ὄνου ποὺ «ἦν ἄρα ἐς τὰ ἀφροδίσια ἐτοίμη καὶ τῆς ἀπὸ συνουσίας ἡδονῆς ἀκόρεστος» με ἀπογοήτευση βλέπει νὰ λύνεται ἀπὸ τὰ μάγια ὁ ἀγαπημένος της καὶ νὰ ξαναπαίρνει τὴν ἀνθρώπινη μορφὴ του. Παραθέτω τὸν διάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ: «Ἐμοῦ δ' ἐρομένου, τί γὰρ καὶ ἡμάρτηταί μοι τοσοῦτο: Ἐγὼ, ἔφη,

ναλαμβάνεται στὴ συνέχεια, ἔτσι ποὺ ὁ Henderson, ὁ.π., σ. 68, χαρακτηρίζει τὸ «ἀνέκδοτο» αὐτὸ ὡς ἓνα ἔλασσον Leitmotiv ποὺ διατρέχει ὅλο τὸ ἔργο.

1. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀποκλείει τὴν παροιμιώδη χρησιμοποίησι τῶν λ. ὄνος-ὄνιος γιὰ νὰ ἐκφραστοῦν με ἔμφραση ἄλλες ιδιότητες, ποὺ, σύμφωνα με τοὺς ἀρχαίους, τίς συναντοῦμε κατεξοχὴν στὸν ὄνο. Ἐτσι γνωστὴ εἶναι ἡ ὀμηρικὴ παροιμιώδης (Α 558κ.ε.) ὡς δ' ὄτ' ὄνος..., γιὰ νὰ φανεῖ ἡ μεγάλη ἀντοχή, καρτερία καὶ ἀπάθεια τοῦ Αἴαντα, ἢ τὸ χωρὶ ἀπὸ τὴν Κύρου Ἀνάβασιν τοῦ Ξενοφῶνα (V, 8,3): ὁμολογῶ καὶ τῶν ὄνων ὑβριστότερος εἶναι, οἷς φασιν ὑπὸ τῆς ὑβρεως κόπον οὐκ ἐγγίγνεσθαι, ὅπου ὁ ὄνος γίνεται πρότυπο ὑβριστοῦ.

2. Ὁ νοῦς μας πάει ταχύτερα στὸ κακέμφατον, καθὼς καὶ ἡ λ. κύνεια προσφέρεται γιὰ ἀνάλογη χρῆσι. Βέβαια στοὺς ἀρχαίους, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κίβλας, κυριαρχεῖ ἡ μεταφορικὴ σημασία τοῦ κύων-κύνειος: ἀδιάντροπος, ἀναιδῆς (βλ. στὸ λεξικὸ Lsj τίς λ. κύων II, κύνειος, κυνηδόν, κυνογνώμων, κιννοβαρής, κιννοφθαλμίζομαι, κινόφρων, κύντερος, κύντατος, κυνή, κυνώπις, -ις), παράλληλα ἡμῶς ὑπάρχει καὶ ἡ σημασία «αἰδοῖον» (Lsj, λ. κύων VII με παραπομπὴ στὸ στ. 158 τῆς Ἀριστοφάνη τοῦ Ἀριστοφάνη, καὶ λ. κιννοδέσιμη). Πρβ. τὸ στ. ἢ γὰρ ὁ ταύτης οὐρανὸς ἐντός ἔχει καὶ κύνα καὶ διθύμους ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα (Παλατ. Ἀνθολ., 5.105) τοῦ Μάρκου Ἀργεντάριου καὶ ὅσα σημειώνει ὁ B. Ἄτσολος στὴ μελέτη του *Termes relatifs à la reliure des manuscrits grecs* (Studia Codicologica, σ. 36) σχολιάζοντας τὴν ἐτυμολογία τῆς νεοελληνικῆς λέξης τσοννί.

μὰ Δί' οὐχί σοῦ, ἀλλὰ τοῦ ὄνου τοῦ σοῦ ἐρώσα τότε ἐκείνω καὶ οὐχί σοι συνεκάθευδον, καὶ ὦμην σε καὶ νῦν κἄν ἐκεῖνό γε μόνον τὸ μίγα τοῦ ὄνου σύμβολον διασφύζειν καὶ σύρειν, σὺ δέ μοι ἐλήλυθας ἐξ ἐκείνου τοῦ καλοῦ καὶ χρησίμου ζώου ἐς πίθηκον μεταμορφωθείς¹. Λοιπὸν, κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ σύμβολον² τοῦ ὄνου «ἐκπρεπὲς» (= ἐκεῖνο) ἦταν τὸ *πρᾶγμα* του. Μάλιστα μποροῦμε στὴ μαρτυρία αὐτὴ νὰ δώσουμε καὶ ἀναδρομικὴ ἀξία, μιὰ καὶ εἶναι γνωστὸ πόσο λίγο καὶ ὁ Λουκιανὸς καὶ οἱ ὁμότεχνοί του τῆς Δεύτερης Σοφιστικῆς παρατηροῦσαν τὴ σύγχρονή τους ζωὴ καὶ πόσο —ἀντίθετα— ἔμεναν προσκολλημένοι στὸ παρελθὸν —κυρίως στὰ βιβλία τοῦ παρελθόντος. Λοιπὸν τίποτα δὲν ἀποκλείει τὸ ὄνειον ἐκεῖνο σύμβολον νὰ τὸ ἔχει κατὰ κάποιον τρόπο δανειστεῖ ὁ Λουκιανὸς ἀπὸ ἀρχαιότερο συγγραφέα.

Στὴ συνέχεια βρίσκουμε τὴν ἴδια λαϊκὴ σύλληψη σ' ἓνα κείμενο τοῦ 14. αἰ., στὴ *Διήγηση παιδιόφραστο τῶν τετραπόδων ζώων*, στ. 82:

καὶ ὄνον τὸν μεγαλόφωλον καὶ μεγαλαρχιδᾶτον³.

Γιὰ τὴν πάγκοινη σημερινὴ «κακέμφατον» χρῆση τῆς φράσης «τὰ πράματα τοῦ γαϊδάρου» δὲν χρειάζεται νὰ ἐπικαλεστοῦμε μαρτυρίες.

Ἦστερ' ἀπὸ ὅλα αὐτά, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σημειώσουμε ἄλλη μιὰ περιπτώση κακέμφατης χρῆσης τῆς λ. *πρᾶγμα*, στὸ στίχο 1399 τῶν Ἰπτεῶν τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ ὅτι καλὸ εἶναι ὁ στίχος νὰ μεταφράζεται (περίπου):

ἀνακατεύοντας σκυλίσια μὲ γαϊδουρίσια πράματα,
γιὰ νὰ γίνει φανερὸ μέσα σὲ ποιὸ ἐξευτελισμὸ θὰ ζεῖ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὁ ἄλλοτε πανίσχυρος Βυρσοπώλης. Καὶ ἔτσι θὰ εἴμαστε περισσότερο μέσα στὸ κλίμα τῶν Ἰπτεῶν, στοὺς ὁποίους ἡ αἰσχρολογία —ἀκάλυπτη ἢ κεκαλυμμένη— χρησιμοποιήθηκε γιὰ ν' ἀποδοθεῖ πειστικότερα τὸ μήνυμα ποῦ θέλησε νὰ μεταδώσει μὲ τὴν κωμωδία του ὁ ποιητῆς⁴.

Ἀθήνα

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

1. *Λούκιος ἢ ὄνος*, κεφ. 56.

2. «Σύμβολον» σημεῖον ἐξ οὗ τις γνωρίζει ἢ συμπεραίνει τι» (λεξικὸ LS-Κωνσταντινίδη).

3. Ἔκδοση V. Tsiouni, Misc. Byz. Monac., Μόναχο 1872, σ. 166.

4. Μὲ τὴν εὐκαιρία, ἐπιχειρῶ μιὰ ἀκόμη προσθήκη στὴ μελέτη τοῦ Μ. Κοπιδάκη. Στὰ παραδείγματα ποῦ συγκεντρώνει στὴ σ. 146 τῆς ἐργασίας του γιὰ τὴν περίπτωσι τοῦ *βαινόμενος-βαίνων*, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ τὸ ἀπ. I (ἀπὸ τὸν Ἄδωνη) τοῦ Πλάτωνα τοῦ Κωμικοῦ (Ἀθήναιος 10,456α):

ὦ Κινύρα, βασιλεῦ Κυπρίων ἀνδρῶν δασυπρώκτων,
παῖς κάλλιστος μὲν ἔφν θαυμαστότατός τε
πάντων ἀνθρώπων, δύο δ' αὐτὸν δαίμον' ὀλεῖτον,
ἢ μὲν ἔλαυνομένη λαθρίοις ἔρετμοῖς, ὁ δ' ἐλαύνων.

Πρόκειται γιὰ τὸν Ἄδωνη ποῦ «τὰ μὲν ἀνδρεῖα πρὸς Ἀφροδίτην πράσσειν ἐλέγετο, τὰ δὲ θηλυκὰ πρὸς Ἀπόλλωνα» (Πτολεμαῖος Χέννος, στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου, 151β). Γιὰ τὴν κακέμφατη χρῆση τῆς λ. *ἔρετμός*: Ἦσύχιος, λ. *ἔρετμός*: τὸ ἀνδρεῖον αἰδοῖον.